

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Білоус Євгеній В'ячеславович

УДК 303.094.4: 316.75

**ЕМПІРИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ
ПОВСЯКДЕННОЇ СВІДОМОСТІ**

22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат фізико-математичних наук, доцент
Сидоров Микола Володимир-Станіславович,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник
Резнік Олександр Станіславович,
Інститут соціології НАН України, м. Київ,
головний науковий співробітник відділу соціальної психології;

кандидат соціологічних наук, доцент
Сальнікова Світлана Анатоліївна,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк,
доцент кафедри загальної і соціальної психології та соціології.

Захист відбудеться 22 квітня 2019 р. о 10:00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.001.30 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 03680, м. Київ, просп. Академіка Глушкова, 4д, ауд. 504.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розіслано «19» березня 2019 року.

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради

О. В. Мазурик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Ідеологія, у її теоретичному та практичному контексті явно чи латентно, але перманентно знаходиться у фокусі уваги як науковців, так і пересічних осіб. Так, зарубіжні та вітчизняні дослідники, які працюють у сфері філософії, політології, культурології та соціології, вступають у дискусії щодо відповідної інтерпретації, з'ясування сутності ідеології та її ролі в суспільстві, що засвідчує важливе значення даного концепту у науковому дискурсі (Gerring, 1997; Dijk, 1998; Kellner, 1981; Knight, 2006). З іншого боку, не лише у науковій сфері здійснюється розгляд ідеології: про її суспільне значення свідчать, щонайменше, як недавня історія XX століття із революціями, війнами та боротьбою державних устроїв (за що це століття називають «століттям ідеологій» (Schwarzmantel, 1998)), так і гучні терористичні акти XXI століття, за якими стоять ті чи інші ідеології.

Звернення до розгляду ідеології сьогодні є особливо актуальним, оскільки, з одного боку, попри дискусії про «смерть ідеології» існують та продовжують свій розвиток класичні соціально-політичні ідеології, а з іншого боку відбувається постійне формування нових систем оформлених поглядів та ідей, які виражають актуальні інтереси та проблеми різних соціальних груп суспільства. Зважаючи на важливість ідеології у житті суспільства, яка виражається через ряд функцій (зокрема, консолідує, цілепокладання, управління, легітимації, аксіологічну та комунікативну), неабияким є інтерес до неї представників різних сфер знань. Цілеспрямоване вироблення та трансляція ідеологій на фоні посилення відмінностей всередині «класичних ідеологій» актуалізує вивчення їх сутності, особливостей прояву та соціального сприйняття. Так, далеко не завжди трансльовані ідеології однозначно сприймаються широким загалом. Крім того, у повсякденній практиці людей, яка сьогодні привертає увагу багатьох дослідників, ідеології постійно видозмінюються, подекуди – заново формуються та існують уже в інших формах (Попова, 2000). Дослідження саме таких ідеологій, які поширюються та функціонують на рівні повсякденної свідомості, дозволяє зрозуміти й проаналізувати процеси, що відбуваються у суспільстві, виявити існуючі інтереси, прагнення різних соціальних груп населення, а також способи можливої реалізації цих інтересів. Вивчення ідеології на рівні повсякдення є особливо доцільним з орієнтацією на аналіз та управління соціальними процесами. Проте, сучасні визначення поняття «ідеологія» (Gerring, 1997: с. 958–959; Dijk, 1998: с. 1) свідчать, що це поняття, незважаючи на частоту вживання, залишається досить неясним і перевантаженим смислами. Спроби концептуального визначення і систематизації свідчать про варіативність інтерпретацій даного поняття, почасти взаємовиключних.

Фактично одразу після введення до філософського та наукового обігу поняття «ідеологія» дістало критики через епістеміологічну (Ф. Енгельс) та прагматичну хибність (К. Маркс). Подальші дослідження ідеології відбувались у рамках соціології знання (К. Мангейм, М. Шелер – обґрунтовується обумовленість мислення буттям), концепцій діяльності (І. Горовіц, Ю. Габермас – вказується на функціональність ідеології), ірраціонального (Е. Топич, К. Саламун, Е. Шилз,

Е. Лемберг – здійснюється виправдання ірраціональної сутності ідеології), аксіології (Г. Альберт, Т. Гейгер, Х. Зайферт – звертається увага на ціннісний аспект ідеології). Дослідники франкфуртської школи, поділяючи марксистські погляди на ідеологію, між тим бачили ідеологію як засіб контролю над суспільством. Зокрема, М. Хоркхаймер та Т. Адорно описують ідеологію як непомітну для більшості, розчинену в масовій культурі, яка є потужним механізмом контролю над масами. У радянській філософській думці ідеологія активно вивчалась широким колом дослідників, у тому числі і соціологами, тоді як ряд західних філософів (Р. Арон, Е. Шилз, Д. Белл, С. Ліпсет, Ф. Фукуяма) проголошували кінець ідеології. Сьогодні, після періоду деідеологізації, науковці та політики знову звертаються до поняття «ідеологія». Зокрема, публікації В. Андрущенко, В. Воловича, Є. Головахи, Л. Губерського, В. Кременя, Ф. Кирилюка, М. Поповича в тому чи іншому аспекті розглядають сутність і функціонування ідеології.

У сучасному суспільствознавстві з'являються роботи, в яких пропонується по-новому інтерпретувати поняття «ідеологія», відходячи від розгляду ідеології як «системи ідей», натомість вбачаючи у ній «символічні форми», «образи». У цьому контексті доречно згадати роботи Дж. Томпсона, С. Холла, Т. ван Дейка, Г. Кресса, Дж. Балкіна та інших, які вказують на те, що сьогодні зміст текстів прочитується та інтерпретується по-різному, і відбувається це на основі поділяємих індивідами соціально обумовлених уявлень і способів мислення. Сьогодні до ідеології в ширшому інтерпретативному контексті звертаються С. Жижек, Тен ван Дейк, В. Давидович, О. Золотухіна-Аболіна, Ю. Волков, Є. Сагалаєва. Згадані дослідники, базуючись на напрацюваннях А. Грамші, К. Мангейма, Е. Дюркгайма, Дж. Рюде, С. Московічі та інших, звертають увагу на специфічні прояви ідеології в контексті індивідуального сприйняття узагальнених ідей. Здійснюється вивчення окремих аспектів ідеології. Так, Д. Кірюхін і С. Щербак досліджували повсякденні уявлення про справедливість в Росії та Україні, дійшовши висновку про існування різних «пануючих ідеологічних концептів» у згаданих державах, які обумовлюють уявлення населення. Акцент на вивченні носіїв уявлень робить О. Малинова. І. Попова, В. Таран, В. Танчер та М. Міщенко звертають увагу на ідеологічні уявлення окремих соціальних груп суспільства, яке знаходиться в стані трансформації.

Таким чином, у сучасному соціальному дискурсі поняття «ідеологія» вирізняється тим, що має значний обсяг, а процеси реідеологізації (Ходанович, 2014), з одного боку, та зростаюча актуалізація повсякдення в соціальному дискурсі (Станкевич, 2009) з іншого боку, зумовлюють доцільність вирішення проблеми теоретико-методологічної невизначеності сутності й особливостей функціонування ідеології у повсякденній свідомості.

Водночас, дослідження ідеологічних уявлень повсякденної свідомості, які здійснюються під різними кутами зору і вимагають теоретико-методологічної визначеності, носить частіше теоретичний характер. Незважаючи на актуальність вивчення ідеологічних уявлень на рівні повсякденної свідомості, досі недостатньо розробленими залишаються емпіричні методи фіксації таких ідеологічних уявлень. Продовжується наукова дискусія щодо сутності та способів вимірювання ідеології,

яка розуміється зазвичай як вчення (теорія, доктрина, система поглядів) про суспільні явища, що виражає інтереси соціальних утворень (груп, класів, партій тощо) і має оціночний характер. Варіюється розуміння впливу згаданих ідеологій на людську поведінку. Частина дослідників вважає, що прихильність до тієї чи іншої ідеології дозволяє носіям відповідних поглядів займати послідовні позиції по відношенню до різних політичних об'єктів (Downs, 1957; Zaller, 1992). Коли людина розуміє логіку устанавленого ідеологічного континууму, розміщує себе на ньому, то в подальшому вона вибудовує свою систему оцінок, відштовхуючись від своєї ідеологічної позиції. Інші науковці вказують на обмежений вплив одновимірної моделі ідеології або взагалі заперечують вплив ідеологій, зазначаючи, що люди не мислять «ідеологічно» (Converse, 1964; Kinder, 1983). Виходячи із розуміння ідеологій та їх потенційного впливу на людську поведінку, варіюються і способи їх вимірювання. В той же час залишається поза увагою те, що ідеології не існують у «чистому» вигляді поза академічним середовищем, а існують у форматі ідеологічних уявлень – тобто в поглядах індивідів та груп на соціально значимі цінності. А в такому контексті дослідження хоча і проводяться, однак їх результати потребують узагальнення, систематизації та уточнення.

Наразі існують лише окремі спроби емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень того чи іншого суспільства. Зокрема, Ірина Попова, яка здійснила обґрунтування поняття «повсякденна ідеологія», не пропонує методики його фіксації. Існуючі способи вимірювання ідеології не завжди придатні для ідентифікації ідеологічних уявлень, які функціонують на рівні повсякденної свідомості, адже не враховують її особливості. Так, використання запитань щодо ідеологічної самоідентифікації населення в масових опитуваннях не дає релевантні результати в силу того, що лише незначна частина населення мислить категоріями «формалізованих» ідеологій (Feldman, 2003), а одновимірний континуум ідеології не пояснює всієї варіативності ідеологічних уявлень соціальних груп (Wood, 2012). Комбінований спосіб оцінки політичних атитюдів та ідеологічних переконань через латентне вимірювання преференцій у сфері соціальної та економічної політики з подальшим зіставленням із запитанням щодо ідеологічної самоідентифікації (Treier, 2009) критикується за опору на запитання про самовизначення респондентів за ідеологічними напрямками. Окремі спроби емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень здійснюються за допомогою непрямого вимірювання із застосуванням контент-аналізу, логістичної регресії, проте зосереджуються лише на політичному аспекті (роботи М. Назарова, А. Олійника). Цікаву методику з точки зору дослідницького потенціалу для визначення ролі ідеологічних орієнтацій у дослідженні громадської думки та масових вірувань пропонує С. Фельдман (Feldman, 2003), базуючись на ідеї про те, що в повсякденному житті люди не виступають «ідеологами» і не мають чіткої ідеологічної системи, однак формують свої ідеологічні уявлення за допомогою базових вірувань та цінностей. Однак, дана методика поки що залишається не валідизованою для вивчення українського суспільства.

Наукова проблема дисертаційного дослідження полягає у наявній невідповідності між потребами емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень

повсякденної свідомості та недостатньою розробленістю засобів їх емпіричної ідентифікації у соціологічному дослідженні. Проблемна ситуація ускладнюється теоретико-методологічною невизначеністю поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проведено у рамках держбюджетної науково-дослідної теми №11БФ017-01 «Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції», яка виконувалась на факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Крім того, результати дослідження включені до підрозділу 2.2 звіту про науково-дослідну роботу ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» «Соціокультурний вимір модернізації економіки України: складові та механізми впливу на соціокультурні чинники економічної модернізації» 2015 року, № держреєстрації 0115U004186.

Метою дослідження є методологічне обґрунтування засобів емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання таких дослідницьких *завдань*:

- дослідити смислову динаміку поняття ідеології та з'ясувати теоретичні проблеми інтерпретації поняття «ідеологія»;
- виявити теоретичний простір дослідження поняття ідеології у координатах повсякденного, неспеціалізованого розуміння;
- здійснити експлікацію поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості»;
- систематизувати існуючі способи емпіричної фіксації ідеологічних уявлень;
- перевірити валідність застосування методики С. Фельдмана для дослідження ідеологічних уявлень економічної сфери;
- продемонструвати потенціал соціологічних засобів у вирішенні завдання ідентифікації та фіксації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості в українському суспільстві;
- з'ясувати соціоструктурні особливості носіїв емпірично виокремлених ідеологічних уявлень повсякденної свідомості.

Об'єкт: ідеологічні уявлення повсякденної свідомості.

Предмет: засоби емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості.

Методи дослідження: для вирішення поставлених дослідницьких завдань у дисертації було застосовано як загальнонаукові, так і специфічні соціологічні методи. Зокрема, був здійснений логіко-історичний та теоретичний аналіз поняття «ідеологія»; абстрагування та узагальнення із подальшою експлікацією поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості»; аналіз – для концептуалізації поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості»; дедукція для виведення характеристик поняття «ідеологічні уявлення»; порівняльний аналіз методологічних та методичних підходів до ідентифікації ідеології та ідеологічних уявлень, а також для з'ясування соціоструктурного профілю носіїв різних ідеологічних уявлень;

метод типології з метою визначення логіки конструювання змінних для вимірювання прихильності до тих чи інших ідеологічних уявлень повсякденної свідомості. Також використані методи і процедури емпіричної валідації дослідницької методики; статистичні методи аналізу емпіричних даних (зокрема, кореляційний, факторний, кластерний та регресійний аналіз). Застосовано метод контент-аналізу у вивченні вторинної емпіричної інформації (текстів гасел Євромайдану). Обробка та аналіз масивів емпіричних даних здійснювалися за допомогою статистично-прикладних програм SPSS, MS Excel, R.

Емпіричну базу дослідження становить база даних репрезентативного опитування методом особистого інтерв'ю населення України віком 18 років і старше, яке проживає у містах чисельністю 50 тисяч осіб і більше, здійсненого компанією Kantar TNS 19-31 липня 2017 року. Було опитано 1785 респондентів по місцю їх проживання на всій території України, за виключенням АР Крим та тимчасово непідконтрольних територій Донецької і Луганської областей. Також у дослідницьких цілях використано колекцію гасел періоду Євромайдану 2013-2014 років, які були описані у монографії Н. Трач («Разом – сила!»: Риторика українського спротиву. Соціолінгвістичні есеї». – К.: Кліо ТОВ, 2015. 144 с.) – одному із найповніших джерел про гасла того періоду.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні потенціалу соціологічних засобів дослідження ідеологічних уявлень масової та повсякденної свідомості. Наукова новизна результатів дослідження конкретизується у наступних положеннях:

вперше:

1) здійснено експлікацію поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості» як такого, що позначає соціальні уявлення оціночного змісту на соціально значущі цінності, які мають виражений емотивний характер та спрямовують людей, що поділяють такі уявлення, на спільні ціннісно-орієнтовані дії. Визначено, що ідеологічні уявлення повсякденної свідомості формуються стихійно у повсякденній діяльності людей та відображають їх розуміння світу через призму повсякденного життя. Дане визначення покращує розуміння поняття «повсякденні ідеології», яке запропоновано І. Поповою, завдяки розрізненню понять «ідеологія» й «ідеологічні уявлення» та розгляду останнього в застосуванні до проявів повсякденної свідомості, що підкреслює суб'єктність носіїв даних уявлень;

2) обґрунтовано та емпірично протестовано концептуальну схему дослідження ідеологічних уявлень масової та повсякденної свідомості, зафіксованих у текстових джерелах. Визначені основні категорії дослідження ідеологічних уявлень із виділенням універсальних категорій, а також маркерів-індикаторів ідеологічних уявлень, які можуть бути використані в інших соціологічних дослідженнях;

3) перевірено на репрезентативній вибірці щодо дорослого населення України у містах з населенням 50 тисяч і більше валідність застосування методики С. Фельдмана для дослідження переконань стосовно економічної сфери за багатофакторною моделлю. На підставі порівняльного аналізу з'ясовано, що на українській вибірці методика має нижчі показники надійності-узгодженості, ніж в

оригінальній версії. Зокрема, надійність вимірювання ознак «економічний індивідуалізм», «рівність можливостей» є досить посередньою, а ознаки «свобода підприємництва» – недостатньою;

удосконалено:

4) соціологічне розуміння функціонування ідеологій у контексті повсякденності, які, з одного боку, формуються професійними ідеологами і у вигляді базових простих ідеологічних уявлень поширюються для широкого загалу, а з іншого боку, ідеологічні погляди та ідеї відносно незалежно розвиваються індивідами у процесі їх повсякденного життя. З'ясовано, що незалежно від джерела походження ідеологічних уявлень вони сприймаються індивідами відповідно до їх соціального досвіду;

5) техніку проведення контент-аналізу на етапі складання матриці не випадковості категорій («матриці Осгуда») програмними засобами за допомогою мови програмування R, яка надає можливість автоматизувати підрахунок;

б) алгоритм виявлення ідеологічних уявлень на емпіричних даних масових опитувань, який включає наступні логічні етапи: а) виявлення актуальних маркерів – індикаторів ідеологічних уявлень, які характеризують релевантний порядок денний; б) ідентифікація оціночного ставлення суб'єктів ідеологічних уявлень до встановленого переліку маркерів; в) застосування багатовимірного аналізу для виявлення латентних змінних – ідеологічних уявлень стосовно окремих аспектів життєвих ситуацій; г) виокремлення суб'єктів ідеологічних уявлень і опис їх соціоструктурного профілю; д) виявлення чинників диференціації ідеологічних уявлень в конкретному соціальному середовищі; е) перевірка критеріальної валідності отриманих індикаторів через застосування інших методик (для виявлення ціннісних орієнтацій, переконань тощо);

дістали подальшого розвитку:

7) наукові уявлення про сутність ідеології, зокрема в аспектах її розуміння як доктрини, як відносин, як діяльності та як роботи;

8) визначення темпорального та фрагментарного характеру ідеологічних уявлень. Встановлено, що їх артикульованість орієнтована на інтереси і потреби суб'єктів цих уявлень, яка залежить від їх соціального досвіду, рівня освіченості та місця в системі соціальної стратифікації суспільства;

9) систематизація обмежень існуючих методик ідентифікації ідеологічних схильностей повсякденної свідомості, серед яких: неврахування багатовимірності системи вірувань і переконань; ототожнення ідеологічної поміркованості з невизначеністю (або незнанням); передбачення одновимірної симетрії в конструкції атитуду; невисока надійність одновимірної шкали.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Теоретичні положення та емпіричні наукові результати, що виносяться на захист, сформульовані особисто і є результатом оригінальних досліджень здобувача. Наукова проблема, задачі і логіка дослідження запропоновані професором В. І. Воловичем, якому дисертант висловлює подяку.

Практичне значення роботи полягає у тому, що отримані здобувачем результати дослідження сприяють вдосконаленню понятійно-категоріального

апарату соціології та методологічно забезпечують проведення подальших наукових розвідок ідеологічних уявлень повсякденної свідомості соціальних груп суспільства. Запропонований підхід з виокремлення індикаторів-маркерів ідеологічних уявлень може бути корисним при вивченні актуальних процесів та їх оцінок учасниками цих процесів. Розроблена концептуальна схема контент-аналізу може бути застосована для аналізу інших явищ суспільної свідомості. Окремі положення дисертаційної роботи, які мають прикладний характер (складання матриці не випадковості категорій програмними засобами, обґрунтування доцільності «тандемного підходу» до аналізу емпіричних даних), можуть бути використані в практиці соціологічного вимірювання та при викладанні соціологічних дисциплін, зокрема таких, як: «Методи аналізу соціологічних даних», «Методологія соціологічних досліджень».

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження доповідались на наукових конференціях: Міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна» (Київ, 2017; 2018), III Конгрес Соціологічної асоціації України (Харків, 2017), X Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія і сучасні соціальні трансформації» (Київ, 2017), а також XVI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2018). Крім того, основні положення дисертаційного дослідження були представлені на методологічних семінарах кафедри методології та методів соціологічних досліджень і науковому семінарі факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження опубліковано у 6 статтях фахових видань України з соціології, 3 з яких опубліковані у наукових журналах, включених до Core Collection міжнародної наукометричної бази Index Copernicus; також 4 наукові праці опубліковано в інших наукових виданнях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації, та 3 праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, що містять шість підрозділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел і літератури (170 найменувань) та 7 додатків. Робота містить 30 таблиць та 17 рисунків. Загальний обсяг тексту роботи складає 223 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі здійснено** обґрунтування вибору теми та її актуальності, визначено мету та основні завдання дослідження, об'єкт та предмет дисертаційного дослідження, основні методи дослідження, окреслено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, зазначено основні можливості практичного застосування результатів дисертаційної праці та розкрито особистий внесок здобувача.

У *першому розділі* дисертаційної роботи «**Теоретична інтерпретація поняття ідеологія**» розглянуто смислову динаміку поняття «ідеологія», здійснено

аналітичний огляд існуючих підходів до його розгляду, а також з'ясовано зміст і форми функціонування ідеології.

У підрозділі 1.1. «Аналітичний огляд наукових досліджень поняття «ідеологія»» прослідковано трансформацію поняття, яке розглядалось як в негативному контексті (К. Маркс, Ф. Енгельс, представники франкфуртської школи), так і в позитивно-нейтральному контексті (І. Горовіц, Е. Топич, Е. Лемберг, Г. Альберт та інші), пережило не один етап деідеологізації (Р. Арон, Д. Бел, С. Ліпсет, Ф. Фукуяма та інші) та реідеологізації (Є. Хельце, А. Вінер, Дж. Лодж та інші). До критичних, негативних тлумачень поняття слід віднести розуміння ідеологій як теорій, які спотворюють реальність, запозичуючи аргументи науки та орієнтуючись на зміни усталеного соціального порядку, як «хибну свідомість», яка приховує справжній стан речей, або ж як цілісні уніфіковані системи вірувань і переконань, які нав'язують суспільству певні когнітивні та поведінкові патерни. До нейтральних інтерпретацій поняття «ідеологія» слід віднести розуміння ідеології як ідей та інтересів соціальних груп, які виражають їх ставлення до навколишнього світу, або як спосіб впорядкування та інтерпретації соціальної реальності. З'ясовано, що у сучасному суспільствознавстві з'являються роботи, в яких пропонується по-новому інтерпретувати поняття «ідеологія», відходячи від розгляду ідеології як «системи ідей», натомість вбачаючи у ній «символічні форми», «образи». У цьому контексті доречно згадати роботи Дж. Томпсона, С. Холла, Т. ван Дейка, Г. Кресса, Дж. Балкіна та інших, які вказують на те, що сьогодні зміст текстів інтерпретується по-різному, і відбувається це на основі соціально обумовлених уявлень і способів мислення, які поділяються індивідами. Відтак, стверджується, що в сучасній інтерпретації сфера існування ідеології виходить за рамки політичних інститутів, зачіпаючи і повсякденне життя.

У підрозділі 1.2. «Зміст і форми функціонування ідеології» визначено, що у сучасному соціальному дискурсі поняття «ідеологія» вирізняється тим, що має значний обсяг. Наявні способи з'ясування змісту та обсягу даного поняття не видаються дієвими: а) здійснення операціоналізації поняття в процесі вимірювання порушує принцип попереднього обґрунтування поняття, б) вживання інших видових та родових понять не може витіснити із вжитку поняття «ідеологія», адже воно має специфічні конотації, в) дослідження походження поняття та феномену «ідеологія» як і г) приймання усіх визначень ідеології не передбачає визначення, яке б задовільнило усіх дослідників. Саме тому було здійснено огляд семантичних можливостей поняття. Концептуальні рамки визначення ідеології передбачають пошук її «місцезнаходження», предмету вивчення, суб'єктів, функцій, а також когнітивно-емотивної структури. Разом з тим, окрім врахування семантичних можливостей поняття «ідеологія», слід зважати на існування ідеології у кількох вимірах: на рівні доктрини, на рівні ідеологічних відносин, ідеологічної діяльності та на рівні ідеологічної роботи. З'ясовано, що ідеологія, яка розглядається у широкому контексті, формується під впливом сприйняття (перший етап опрацювання інформації), мислення (судження, висновки, які визначаються рівнем культури, зокрема, політичної культури) та емоцій. Тобто, ідеологія загалом та ідеологічні уявлення зокрема формуються як відносно стійкими (політична

культура, ментальність), так і нестійкими (настрої, емоції, переживання) компонентами.

У другому розділі «Теоретико-методологічне дослідження ідеологічних уявлень повсякденної свідомості» розкрито тезу про те, що у сучасних інтерпретаціях «сфера існування» ідеології охоплює і повсякденне життя. Розглянуто теоретичний аспект функціонування ідеології на рівні повсякдення, а також проаналізовано основні підходи до ідентифікації та емпіричної фіксації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості.

У підрозділі 2.1. «Експлікація поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості», базуючись на теоретичних напрацюваннях дослідників у сфері соціології, соціальної психології та філософії визначено основні атрибути поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості», яке видається коректним при розгляді функціонування ідеології на рівні повсякдення.

В ході експлікації поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості» було з'ясовано наявність принаймні двох основних традицій дослідження когнітивних компонентів повсякденної свідомості, а саме французької соціально-психологічної школи С. Московічі та англо-американської традиції М. Рокіча. Якщо представники першої традиції визначають пізнавальні компоненти повсякденної свідомості через «соціальні уявлення», то представники англо-американської традиції пропонують розглядати судження, вірування («beliefs»), які містять оціночну інформацію про об'єкт, пов'язують його з тим чи іншим атрибутом. В рамках даної традиції виділяють судження вивідні, судження, залежно від їх позиції у свідомості (центральні та периферійні), та ціннісно-логічні судження.

Виходячи з наявності згаданих підходів, а також напрацювань І. Попової, яка у своїх роботах також опиралась на існуючі традиції дослідження когнітивних компонентів повсякденної свідомості, узагальнила їх і обґрунтувала введення в обіг поняття «повсякденні ідеології», пропонуємо поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості». Даний концепт визначаємо як погляди особи оціночного змісту на соціально значущі цінності, що є підставою для групування людей, які їх поділяють і спрямовуються на спільні дії. Ідеологічні уявлення – це сукупність загальних соціальних уявлень, які формуються стихійно, в повсякденній діяльності та відображають розуміння світу через призму повсякденного життя. Вони є груповими оцінками, що не обов'язково достовірні, але мають чітко виражений емотивний характер. Ці соціальні уявлення темпоральні та фрагментовані, а їх артикульованість залежить від рівня освіченості суб'єктів та їх місця у системі соціальної стратифікації суспільства, тобто, узагальнюючи – від соціального досвіду суб'єктів ідеологічних процесів та їх соціальних відносин. Ідеологічні уявлення проявляються в оцінках та поведінці їх суб'єктів яка, в свою чергу, орієнтована потребами та інтересами цих суб'єктів. Ідеологічні уявлення вирізняються серед соціальних уявлень тим, що вони керують когнітивними здатностями людини, її оціночними судженнями, виступаючи керівництвом до дії.

У підрозділі 2.2. «Підходи до дослідження ідеології та ідеологічних уявлень» розглянуто потенціал існуючих соціологічних досліджень ідеологій в цілому та ідеологічних уявлень зокрема. Встановлено, що для виявлення ідеологічних

преференцій у соціологічних дослідженнях найчастіше послуговуються методикою, за якою респондентам зазвичай пропонується розмістити себе на шкалі, протилежними полюсами якої є позиція «лівий» і «правий». Для дослідження українського суспільства використовують пряме закрите запитання щодо самоідентифікації респондентів із тими чи іншими політико-ідеологічними течіями. Як альтернативний варіант – постановка відкритого запитання стосовно ідеологічної самоідентифікації. Зазначені підходи виявились непридатними для ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості в силу того, що перша згадана методика не враховує багатовимірності уявлень, має слабку надійність шкали, а інші – продукують значний відсоток невизначених із відповіддю. Відтак, було запропоновано здійснити виявлення ідеологічних уявлень в повсякденній свідомості через дослідження цінностей і переконань суб'єктів цих уявлень. Так, переважна більшість не використовує категорії класичних ідеологій, хоч постійно здійснює оцінку тим чи іншим суб'єктам та об'єктам, з якими взаємодіє. Враховуючи те, що дана оцінка залежить від складності питання, яке порушується, та ступеня обізнаності автора оцінки, слід вдаватись до найзагальніших механізмів її виникнення.

У *третьому розділі «Емпіричні дослідження ідеологічних уявлень повсякденної свідомості»* було продемонстровано потенціал соціологічних засобів у вирішенні завдання ідентифікації та фіксації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості, а також з'ясовано соціально-демографічні характеристики носіїв згаданих уявлень.

У *підрозділі 3.1. «Ідентифікація ідеологічних уявлень засобами контент-аналітичного дослідження»* за допомогою пошукового контент-аналізу було здійснено аналіз гасел «Євромайдану» на предмет ідеологічних уявлень повсякденної та масової свідомості. Звертається увага на те, що гасла виступають мовним явищем, глибоко закоріненим у цінності та норми людських спільнот, а також виконують ряд завдань, серед яких – спрощення ідеологічних уявлень групи.

Встановлено, що метод контент-аналізу цілком придатний для вирішення завдання ідентифікації ідеологічних уявлень масової та повсякденної свідомості у випадку, якщо ці уявлення знаходяться в определеному вигляді, зокрема – в гаслах. Ідеологічні уявлення учасників масових протестів періоду 2013-2014 років можна згрупувати у такі загальні категорії, як: загальні відомості про кожне гасло, об'єкти гасла, членство, цілі гасла, проголошені цінності. Детальний розгляд кожної категорії та її складових субкатегорій дозволяє стверджувати, що ідеологічні уявлення мають когнітивний, емотивний та конотативний компоненти. Так, у гаслі мова іде про певний об'єкт чи тему (усвідомлення об'єкта – як приклад – «представники влади»), дається йому емоційна оцінка («негативна») та проголошується поведінка по відношенню до нього («конкретні дії (усунення)»). Ознаки, які досліджувались, не випадкові – про це свідчить статистичний аналіз, реалізований за допомогою мови програмування R. Встановлено, що противладна тематика (а також «антиросійська», «антирадянська» та «антипутінська») пов'язана із метою «делегітимація», комунікативна тематика направлена, насамперед, на жителів країни, заклик до конкретної дії, а патріотико-націоналістична – пов'язана із

відповідною ідентифікацією. У гаслах найчастіше висловлювали емоції стосовно сучасного періоду, майбутнє пов'язували із Європою, а учасників протестів – героїзували. Попри назву «Євромайдан», європейський вектор був мінімально представлений у гаслах, а цінності гасел Євромайдану засвідчують те, що масові протести того часу були, у першу чергу, соціально-економічними протестами, адже переважна більшість гасел (54% із тих, які мали ціннісне наповнення) включали саме цінності даного гатунку. Більше того, темпоральність гасел була направлена переважно на сучасний стан, а не на майбутнє, і серед об'єктів вирізняються значно більшою частотою внутрішні об'єкти, серед яких протиставляються влада та громадяни України.

Підрозділ 3.2. «Ідентифікація ідеологічних уявлень повсякденної свідомості за матеріалами масового опитування» містить аналіз результатів масового опитування, яке було спрямоване на з'ясування оціночного ставлення населення до ініційованих змін у країні (ряду реформ та ініціатив). З'ясування ідеологічних уявлень повсякденної свідомості передбачалось через пошук сегментів за критерієм оцінки ініційованих змін, які розглядаються як соціально значимі цінності. Тестування кількох способів сегментації засвідчило більший евристичний потенціал тривимірної сегментації, яка включала такі аспекти як геополітика, економіка та соціальна сфера. Здійснена сегментація дозволяє говорити про полярні позиції: «послідовних лібералів» (орієнтованих на Захід, які виступають за ліберальні економічні реформи і мають ліберальні соціальні погляди) та «послідовних консерваторів» (які виступають проти Заходу, проти ліберальних економічних реформ та проти лібералізації в соціальному плані). Між даними крайніми позиціями знаходяться проміжні типи (6 у теоретичній моделі та 5 – у емпіричній) непослідовних ідеологічних уявлень із акцентами на той чи інший аспект. Аналіз чинників впливу на схильність до певних ідеологічних уявлень продемонстрував, що найбільш вагомими детермінантами є регіон проживання та вік.

Критеріальну валідність запропонованої сегментації населення, яка репрезентує різні ідеологічні уявлення, підтверджує застосування методики С. Фельдмана та В. Хмелька. Зокрема, такі індикатори методики С. Фельдмана, як «рівність можливостей» і «економічний індивідуалізм» статистично пов'язані із виділеними раніше типами ідеологічних уявлень повсякденної свідомості, виокремлених за оціночними судженнями щодо змін в країні. А методика В. Хмелька, яка з'ясовує соціальну направленість особистості, продемонструвала, що когнітивна цінність переважної більшості аспектів життєвих ситуацій визначається прихильниками ідеологічних уявлень статистично однаково. Тим не менше, зафіксовані і певні відмінності, зокрема щодо аспектів «Житлові умови, побут», «Стан природного середовища», «Відпочинок, розваги».

Дослідження емотивної задоволеності прихильників протилежних ідеологічних уявлень дозволило з'ясувати, що існує статистично значуща відмінність між ними у задоволенні станом здоров'я, житловими умовами, роботою, ставленням оточуючих, благоустроєм міста, відпочинком та освітою. Тобто, по кожному із блоків цінностей (важливі життєві обставини, матеріальні умови та

відносини із іншими) спостерігаються відмінності серед представників послідовно узгоджених ідеологічних уявлень.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертаційного дослідження узагальнено методологічне обґрунтування засобів емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості, а також визначено потенційні напрямки подальшого вивчення даної проблематики. Зроблено наступні основні висновки:

1) концептуальна багатозначність поняття «ідеологія», його суперечливе та неоднозначне розуміння виникають через існування, з одного боку, варіативних форм функціонування ідеології, а з іншого боку, множинності структурних елементів ідеології. Дискусії щодо сутності ідеології, її змісту, функціональних особливостей перетворили дану сферу в арену активного протистояння різних розумінь та підходів – відтак, на сьогодні встановились як критичні, так і нейтральні інтерпретації поняття. В сучасному суспільствознавстві з'являється тенденція відходу від розгляду ідеології як «системи ідей» на користь трактування ідеології як «символічних форм». Більше того, в сучасній інтерпретації «середовища існування» ідеології відбувається розширення інтерпретативної рамки політичних інститутів сферою повсякденного життя;

2) поняття «ідеологія», залишаючись актуальним у суспільствознавстві загалом та соціології зокрема, вимагає уточнення і розвитку. Існуючі спроби вирішення проблеми визначення поняття «ідеологія», які наводяться в літературі, є неприйнятними, адже не знімають поставленої проблеми. Саме тому була запропонована експлікація поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості», яке окреслило специфіку інтерпретації ідеології у повсякденному житті «неспеціалізованими ідеологами» – пересічними особами;

3) поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості» визначено як соціальні уявлення оціночного змісту щодо соціально значущих цінностей. Ідеологія загалом та ідеологічні уявлення зокрема формуються як відносно стійкими (політична культура, ментальність), так і нестійкими (настрої, емоції, переживання) компонентами. Ідеологічні уявлення повсякденної свідомості мають різноманітні форми вираження. Перебуваючи у свідомості, вони можуть проявлятися в анекдотах, жартах, записах у блогах, петиціях, постах у соціальних мережах. Сучасними жанрами таких уявлень є інтернет-демотиватори, меми, фотожаби. Механізмами трансляції ідеологічних уявлень є блоги, листи, петиції, страйки, масові протести, засоби соціальних мереж (публікації, коментарі, хештеги, твітер-штурми тощо);

4) здійснений аналітичний огляд існуючих підходів дослідження ідеології загалом та ідеологічних уявлень зокрема встановив, що одновимірний континуум ідеології не є релевантним для пояснення варіативності ідеологічних уявлень груп суспільства, а прямі запитання щодо самоідентифікації, прихильності до тих чи інших ідеологічних течій не дають очікуваних результатів. З'ясовано, що евристичний потенціал має використання методології із застосуванням цінностей та

загальних принципів як інструменту для потенційної ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості. Річ у тім, що люди, у своїй переважній більшості, не використовують категорії класичних ідеологій, хоча постійно здійснюють оцінку тим чи іншим суб'єктам та об'єктам, з якими взаємодіють;

5) проведене дослідження методом контент-аналізу гасел періоду Євромайдану продемонструвало потенціал ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної та масової свідомості в ході ретроспективного дослідження. Встановлено, що метод контент-аналізу цілком придатний для вирішення завдання ідентифікації ідеологічних уявлень у випадку, якщо ці уявлення знаходяться в опрідеченому вигляді. Складена категоріальна схема може бути застосована для аналізу інших фіксованих джерел – відео та аудіо, а також повідомлень у соціальних мережах та сторінках інтернет-видань;

6) проведене дослідження сприйняття реформ населенням дозволило з'ясувати основні наявні ідеологічні уявлення повсякденної свідомості, які проявились через оціночне ставлення до реформ. З'ясовано, що оцінка окремих реформ сама по собі дає лише точкове розуміння, тоді як сегментація населення, яке має схожі оціночні судження щодо згаданих реформ, тобто групування за ідеологічними уявленнями, має значний евристичний потенціал. Аналіз чинників впливу на схильність до тих чи інших ідеологічних уявлень продемонстрував, що найбільш вагомими є регіон проживання та вік. Критеріальну валідність запропонованої сегментації населення, яка репрезентує різні ідеологічні уявлення, підтверджує застосування методики С. Фельдмана та В. Хмелька;

7) значна кількість запитань методики діагностики соціальної направленості особистості, особливо для встановлення і когнітивного, і емотивного аспектів, та її досить посередній зв'язок із досліджуваними індикаторами, не дозволяє рекомендувати її для ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості. Методика С. Фельдмана підтвердила релевантність виокремлених сегментів за ідеологічними уявленнями, однак її неповна відповідність контексту українського суспільства (мова іде про політичну культуру та рівень соціо-економічного розвитку країни) також не дозволяє її використовувати у практиці ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості. Значний потенціал для вирішення даного завдання засобами масового опитування має спосіб сегментації на етапі статистичного аналізу даних за кількома вимірами із подальшою валідизацією, яку доцільно проводити, вдосконаливши методику С. Фельдмана.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України із соціологічних наук, у тому числі включених до Core Collection міжнародної наукометричної бази Index Copernicus:

1. Білоус Є. В. До питання про сутність повсякденних ідеологічних уявлень. *Український соціум*. 2017. № 3 (62). С. 33-44.

2. Білоус Є. В. Проблеми та перспективи емпіричної ідентифікації ідеологічних уявлень масової свідомості. *Вісник Харківського національного*

університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017. № 39. С. 61-67.

3. Білоус Є. В. Ідентифікація ідеологічних уявлень у масовій свідомості на прикладі контент-аналізу гасел Євромайдану. *Вісник Львівського національного університету. Серія соціологічна*. 2017. №11. С. 122-137.

4. Білоус Є. В. Ідентифікація ідеологічних уявлень щодо економічної сфери в повсякденній свідомості молоді: тестування методики. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*. 2017. №1 (7). С. 44-53.

5. Білоус Є. В. Ідеологічні уявлення в повсякденній свідомості: ідентифікація та пошук детермінант. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2017. №3-4 (34-35). С. 21-33.

6. Балакірева О., Білоус Є., Тітар І. Протести з економічними вимогами в Україні (за результатами моніторингу 2009–2014 рр.). *Український соціум*. 2015. № 2. С. 83-96.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Шестаковський О., Білоус Є. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку: наукова доповідь / за ред. О. Балакіревої. НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». К., 2015. 36 с.

Білоус Є. Розвиток економічної модернізаційної ідеології. Соціокультурний вимір модернізації економіки України (2-й етап: складові та механізми впливу на соціокультурні чинники економічної модернізації) / за ред. к.с.н. О. М. Балакіревої, № держреєстрації 0115U004186, К., 2015. С. 44-66.

Білоус Є. В. Ідеологічні уявлення в повсякденній свідомості: спроба ідентифікації. *X Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія і сучасні соціальні трансформації»*, м. Київ, 16-17 листопада 2017 р. К., 2017.

Білоус Є. В. Меми як прояви ідеологічних уявлень повсякденної свідомості. *Соціологія у (пост)сучасності: збірник тез доповідей XVI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених*, м. Харків, 15-16 березня 2018 р. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 23-24.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Тітар І., Білоус Є. Протести з економічними вимогами в Україні. *Український соціум*. 2016. № 2. С. 120-123.

Шестаковський О., Білоус Є. Модернізація і культура: попередній аналіз зв'язків між вимірами за Г. Хофстеде і показниками економічного і людського розвитку. *Актуальні проблеми економіки 2014: мат. VIII міжнар. наук. – практик. конф.*, м. Київ, 12 грудня 2014 р. К., 2014. С. 111-118.

Білоус Є. В. Теоретико-методологічні засади дослідження соціального протесту. *Міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2016»*, м. Київ, 6-8 квітня 2016 р. К., 2016.

АНОТАЦІЯ

Білоус Є. В. Емпірична ідентифікація ідеологічних уявлень повсякденної свідомості. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2018.

Дисертація присвячена вивченню засобів ідентифікації ідеологічних уявлень повсякденної свідомості. У дисертації здійснюється аналіз змісту та обсягу поняття «ідеологія», «уявлення» та здійснюється виведення поняття «ідеологічні уявлення повсякденної свідомості». Розглядаються особливості даних уявлень, існуючі способи їх дослідження, звертається увага на недоліки існуючих методик їх ідентифікації. Пропонується застосовувати для вивчення зафіксованих у документах ідеологічних уявлень метод контент-аналізу. Сформована концептуальна схема контент-аналізу та маркери ідеологічних уявлень можуть бути застосовані для дослідження інших соціальних явищ. Крім того, для ідентифікації актуальних уявлень пропонується метод опитування для збору інформації та методи багатовимірного аналізу – для аналізу зібраних даних. Практичне значення роботи полягає в тому, що запропонований підхід з виокремлення індикаторів ідеологічних уявлень може бути корисним при вивченні актуальних процесів в суспільстві та їх оцінок учасниками згаданих процесів.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічні уявлення, повсякденна свідомість, контент-аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз.

АННОТАЦИЯ

Белоус Е. В. Эмпирическая идентификация идеологических представлений обыденного сознания. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.02 – методология и методы социологических исследований. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины, Киев, 2018.

Неопределенность сущности и особенностей функционирования идеологий в обыденном сознании становится проблемой для нового осмысления идеологий, процессов конструирования новых идеологий как актуализированных ответов на последствия быстрых общественных трансформаций и растущей актуальности повседневности в социальном дискурсе современного мира. В то же время, научное осознание важности изучения идеологических представлений на уровне обыденного сознания пока недостаточно отразилось в разработках обоснованных эмпирических методов фиксации таких идеологических представлений. Поэтому, диссертационное исследование было направлено на снятие существующего несоответствия между потребностями идентификации идеологических представлений обыденного сознания и недостаточной разработанностью средств их эмпирической идентификации в социологическом исследовании.

В диссертационной работе было осуществлено экспликацию понятия «идеологические представления обыденного сознания», проанализированы существующие подходы к измерению данного понятия и близких по смыслу понятий, а также продемонстрировано потенциал социологических средств в исследовании идеологических представлений как повседневного, так и массового сознания, основываясь на различных источниках информации: с одной стороны, был проведен вторичный анализ документов (лозунгов периода Евромайдана) методом поискового контент-анализа, с другой – собранная информация в ходе репрезентативного всеукраинского опроса методом личного интервью была подвергнута статистической обработке с использованием многомерного анализа.

Таким образом, было установлено, что «идеологические представления обыденного сознания» – это взгляды оценочного содержания на социально значимые ценности, которые являются основанием для группировки людей, которые их разделяют и направляются на совместные действия. Идеологические представления – совокупность общих социальных представлений, которые формируются стихийно, в повседневной деятельности и отражают понимание мира сквозь призму повседневной жизни. Идеологические представления проявляются в оценках и поведении их субъектов, которое, в свою очередь, ориентировано потребностями и интересами этих субъектов.

Кроме того, установлено, что метод контент-анализа вполне пригоден для решения задачи идентификации идеологических представлений в случае, если эти представления находятся в определенном виде. Идеологические представления массового сознания участников массовых протестов периода 2013-2014 годов были рассмотрены на примере лозунгов участников Евромайдана через такие общие категории, как: общие сведения о каждом лозунге, объекты лозунга, членство (идентификация), цели лозунга, провозглашаемые ценности. Детальное рассмотрение каждой категории и ее составляющих подкатегорий позволяет утверждать, что идеологические представления имеют когнитивный, эмотивный и коннотативный компоненты. Исследование восприятия реформ населением, на которое был направлен массовый опрос, позволяет выяснить основные имеющиеся идеологические представления в обыденном сознании, которые проявляются через оценочное отношение к реформам. Оценка отдельных реформ сама по себе дает лишь точечное понимание, тогда как сегментация населения по общим оценочным суждениям относительно упомянутых реформ, то есть группировка по идеологическим представлениям, имеет значительный эвристический потенциал. Осуществлена сегментация на базе трех ключевых сфер – геополитики, экономики и социальной сферы – позволяет говорить о полярных позициях – «последовательных либералов» (ориентированных на Запад, которые выступают за либеральные экономические реформы и имеют либеральные социальные взгляды) и «последовательных консерваторов» (которые выступают против Запада, либеральных экономических реформ и против либерализации в социальном плане), между которыми находятся промежуточные типы с акцентами на тот или иной аспект. Анализ факторов влияния на склонность к тем или иным идеологическим представлениям продемонстрировал, что наиболее весомыми являются регион

проживания и возраст. Критериальную валидность предложенной сегментации населения, которая представляет различные идеологические представления, подтверждает применение методик С. Фельдмана и В. Хмелько.

Вместе с тем, значительное количество вопросов методики диагностики социальной направленности личности, особенно для установления и когнитивного и эмотивного аспектов, и ее весьма посредственная связь с исследуемыми индикаторами, не позволяет рекомендовать ее для идентификации идеологических представлений обыденного сознания. Методика С. Фельдмана подтвердила релевантность выделенных сегментов по идеологическим представлениям, однако ее неполное соответствие контексту украинского общества также не позволяет ее использовать в практике идентификации идеологических представлений обыденного сознания. Значительный потенциал для решения данной задачи средствами массового опроса имеет способ сегментации на этапе статистического анализа данных по нескольким измерениям с последующей валидизацией, которую целесообразно проводить, усовершенствовав методику С. Фельдмана.

Практическое значение работы состоит в том, что предложенный подход по выделению индикаторов идеологических представлений может быть полезным при изучении актуальных процессов в обществе и их оценок участниками упомянутых процессов.

Ключевые слова: идеология, идеологические представления, обыденное сознание, контент-анализ, факторный анализ, кластерный анализ.

SUMMARY

Bilous Y. V Empirical identification of ideological representations of everyday consciousness. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for obtaining a scientific degree of Candidate of Sociological Sciences in specialty 22.00.02 – «Methodology and Methods of Sociological Research». – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2018.

The dissertation is devoted to the study of the means of identification of ideological representations of everyday consciousness. The dissertation analyzes the content and scope of the concept of «ideology», «representation» and deduces the concept of «ideological representations of everyday consciousness». The peculiarities of the data of representations, the existing methods of their research are considered, attention is paid to the disadvantages of existing methods for their identification. It is proposed to use the method of content analysis for the study of ideological concepts documented in documents. The current conceptual scheme of content analysis and markers of ideological representations can be used to study other social phenomena. In addition, for the identification of actual representations, a survey method is proposed for collecting information and methods of multidimensional analysis - for the analysis of collected data. The practical value of the work lies in the fact that the proposed approach for identifying the indicators of ideological ideas can be useful in studying the actual processes in society and their assessments by the participants of the mentioned processes.

Key words: ideology, ideological representations, everyday consciousness, content analysis, factor analysis, cluster analysis.

Білоус Євгеній В'ячеславович

**ЕМПІРИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ
ПОВСЯКДЕННОЇ СВІДОМОСТІ**

22.00.02 – методологія та методи соціологічних досліджень

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Відповідальний за випуск

Кандидат фізико-математичних наук, доцент М. В.-С. Сидоров

Підписано до друку 14.03.2019. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 0,9. Обл. вид. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. 1/14-03-2019.

Віддруковано у видавництві «Каравела» з оригіналів автора,
просп. Рокосовського, 8а, м. Київ, 04201, Україна.
тел. (044) 592-39-36. E-mail: caravela@ukr.net

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції:
ДК №2035 від 16.12.2004 р.